

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ¹

Franco Ferraresi*

Με αφετηρία διάφορες πρόσφατες μελέτες, ο Franco Ferraresi διατυπώνει κάποιες υποθέσεις σχετικά με την τρομοκρατία στην Ιταλία και τα παραδόξως σταθεροποιητικά αποτελέσματά της.

- David Moss: *The Politics of Left-Wing Violence in Italy, 1969-1985*, Λονδίνο, Macmillan, 1989, 317 σελ.
- Robert C. Meade Jr: *Red Brigades: the Story of Italian Terrorism*, Λονδίνο, Macmillan, 1990, 311 σελ.
- Raimondo Catanzaro: *Ideologie, movimenti, terrorismi*, Ricerche e studi del Istituto Cattaneo, Μπολόνια, Il Mulino, 1990, 239 σελ.
- Raimondo Catanzaro: *La Politica della Violenza*, Ricerche e studi del Istituto Cattaneo, Μπολόνια, Il Mulino, 1990, 267 σελ.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ βασικές στατιστικές πηγές σ' ό,τι αφορά την πολιτική βία και την τρομοκρατία στην Ιταλία παρέχουν αριθμητικά δεδομένα πολύ αποκλίνοντα. Σύμφωνα με το υπουργείο εσωτερικών, οι τρομοκρατικές ενέργειες που έγιναν μεταξύ 1968 και 1982 είναι της τάξεως των 15.000, ενώ το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα καταγράφει περίπου 13.000 και το Istituto Cattaneo, λιγότερες από 3.000. Ο συνολικός αριθμός θυμάτων που καταγράφηκαν κυμαίνεται επίσης, ανάλογα με την πηγή (404 έναντι 425 και 351)· πράγματι, δεν έχουμε, για καμιά από αυτές τις χρονιές ξεχωριστά, αριθμούς που να συμφωνούν, και οι αποκλίσεις μπορεί να είναι σημαντικές (για παράδειγμα, για το 1973, οι τρεις πηγές μας δίνουν αντίστοιχα 41, 11 και 4 θύματα· για το 1975, 14, 21 και 10 νεκρούς).

Αυτές οι σχεδόν απίστευτες διαφορές δείχνουν με εύλογο τρόπο τα τρομερά κενά που χαρακτηρίζουν τις γνώσεις μας σχετικά με την ιταλική τρομοκρατία. Αυτά τα κενά προκαλούν έκπληξη, αν λάβουμε υπόψη τη σπουδαιότητα του φαινομένου, τη διάρκειά του, που είναι μεγαλύτερη από αυτήν ανάλογων φαινομένων (τρομοκρατικά κινήματα συγκροτημένα σε μη εθνοτική ή εθνικιστική βάση), τις διαστωρεύσεις τρομοκρατικών κινήματων διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων (αριστερών και δεξιών) και την ύπαρξη διαφόρων

ομάδων στο εσωτερικό κάθε μεγάλου σχηματισμού.

Οι λόγοι ύπαρξης αυτών των κενών είναι υπερβολικά πολυάριθμοι για να μπορέσουμε να τους σχολιάσουμε εδώ. Λέγεται ότι οι κοινωνικές επιστήμες στην Ιταλία δεν έκαναν πολλά πράγματα για να τα καλύψουν: λίγες έρευνες έχουν διεξαχθεί και τα ερευνητικά κονδύλια είναι πολύ σπάνια (ασημαντα στην περίπτωση της δεξιάς τρομοκρατίας). Ένας άλλος λόγος: οι αρχές (σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τις γερμανικές αρχές) εκδήλωσαν πολύ μικρό ενδιαφέρον για τη δυνατότητα συμβολής των κοινωνικών επιστημών σ' αυτόν τον τομέα. Αυτό είχε αρνητικές επιπτώσεις κυρίως όσον αφορά τη συλλογή εμπειρικών στοιχείων: αντιμέτωπος με μια πληθώρα από ερμηνείες γενικού χαρακτήρα, μερικές φορές καθαρά εικαστολογικές, ο Raimondo Catanzaro εκφράζει τη λύπη του για την κραυγαλέα απουσία μιας βασικής τεκμηρίωσης που θα επέτρεπε την ανάληψη μιας εμπειρικής έρευνας: οι ερμηνείες γενικού χαρακτήρα βασίζονται σε μακροσκοπικές μεταβλητές που αφορούν το πολιτικό σύστημα, τις διαστρεβλώσεις της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και μια ιστορική και ιδεολογική κληρονομιά λίγο ή πολύ αμφιλεγόμενη. Εξού και η ανάγκη να συγκροτηθούν εκτενή και αξιόπιστα συστήματα τεκμηρίωσης, προκειμένου να μην είμαστε αναγκασμένοι να καταφεύγουμε σε σχηματικές και μόνον θεωρήσεις.

Η λογική των ενόπλων ομάδων

Αυτό το τελευταίο αίτημα απασχολεί και τον David Moss, Άγγλο ανθρωπολόγο που βρίσκεται τώρα στην Αυστραλία, αλλά που έχει στο παρελθόν παραμείνει πολλές φορές στην Ιταλία. Ο Moss τοποθετείται αποφασιστικά στο επίπεδο της μικρο-μελέτης, προσπαθώντας να συλλάβει την τρομοκρατία εν δράσει μέσα από την ανάλυση της λογικής που διέπει τη συμπεριφορά

διαφόρων ενόπλων ομάδων. Για τον συγγραφέα, η λογική αυτή καθορίζεται από ορισμένα βασικά ερωτήματα ως προς τη σημασία της βίας. Η ετερογένεια εκείνων που άσκησαν αυτή τη βία, και εκείνων που αντιτάχθηκαν σ' αυτήν, εμπόδισε στην πραγματικότητα καθένα από τα δύο στρατόπεδα να διατυπώσει έναν σαφή ορισμό των σκοπών της βίας και της φύσης της τρομοκρατίας. Εξαιτίας αυτής τους ακριβώς της ετερογένειας, οι Ιταλοί συμμετέχοντας στον ένοπλο αγώνα (σε αντιδιαστολή, για παράδειγμα, με τα μέλη του IRA ή της ETA) δεν είχαν τη δυνατότητα να αναφέρονται με σαφή τρόπο σε μια συλλογική ταυτότητα που να υπερβαίνει την κοινή προσφυγή στα όπλα. Συνεπώς, η διαρκής ανάγκη να καταστεί η βία κατανοητή από τους ίδιους τους δράστες και από το κοινό βάρυνε σαν αποφασιστικός παράγοντας, καθοριστικός της εξέλιξής της.

* Ο Franco Ferraresi είναι καθηγητής στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Τουρίνου. Εργάζεται σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα με αντικείμενο την ριζοσπαστική δεξιά και την τρομοκρατία. Έχει δημοσιεύσει, μεταξύ άλλων, το 1984 ένα βιβλίο με τίτλο *Η Ριζοσπαστική Δεξιά*.

Κλειδί της ανάλυσης του τρομοκρατικού φαινομένου γίνεται έτσι, για τον Moss, η έννοια της «μετάφρασης»: η «επαναστατική» τρομοκρατία αναγιγνώσκεται σαν ένα εγχείρημα που αποσκοπεί να μεταφράσει, υπό την μορφή μιας κατανοητής πολιτικής δραστηριότητας, τις πράξεις βίας που διαπράττουν παράνομοι δράστες. Αλλά η παραγωγή νοήματος είναι εδώ αμφίδρομη: αναπτύσσεται μέσα από ανταλλαγές στο εσωτερικό της ένοπλης κοινότητας και μέσα από ανταλλαγές ανάμεσα σ' αυτήν και τους εξωτερικούς της αντιπάλους. Κανένας δεν κατέχει το μονοπώλιο της αυθεντικής ερμηνείας: στην Ιταλία επιπλέον, λαμβανομένων υπόψη της έντονης διαφωνίας ως προς τους τρόπους αντιμετώπισης της τρομοκρατίας και των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών του συστήματος, οι απαντήσεις ήταν αναπόφευκτα αποσπασματικές, αποκεντρωμένες και φύσεως μεροληπτικώς δικαστικής και όχι πολιτικής.

Η ανάλυση πρέπει λοιπόν να λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο τη βία καθεαυτή, αλλά επίσης και τις απαντήσεις, που της προσδίδουν το νόημά της, καθώς διατυπώνονται από τους «μεταφραστές» του αντίπαλου στρατοπέδου: την κυβέρνηση, την αστυνομία και το δικαστικό σώμα, τα κόμματα, τα συνδικάτα, τους δημοσιογράφους, τους δικηγόρους και τους ερευνητές. Και αυτό δεν οφείλεται τόσο στο ότι το φαινόμενο εξαντλείται σε ένα αφηγηματικό επίπεδο, όσο στο γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο το σύστημα ανταπαντά στην ένοπλη βία αποτελεί καθοριστικό συστατικό της ίδιας της τρομοκρατικής στρατηγικής, η οποία συχνά ερμηνεύεται σαν μια «ανταπάντηση στις ανταπαντήσεις».

Ο Moss ανατρέχει στο μοντέλο της πρόκλησης και της ανταπόδοσης που κατασκεύασε ο Bourdieu, όπου ο έλεγχος του νοήματος είναι ένα κεντρικό στοιχείο της απόφασης. Η τρομοκρατική επίθεση καθιστά αυτό το μοντέλο ακόμα πιο σύνθετο, διότι, ενώ οι συμβάσεις της παραδοσιακής πρόκλησης προϋπάρχουν αυτής και είναι γνωστές από όλους, συμμετέχοντες και κοινό, στην περίπτωση της τρομοκρατίας, οι κανόνες της πολιτικής απειλήσεως στην παράνομη βία έπρεπε να επινοηθούν κατά τη διάρκεια της ίδιας της επίθεσης. Επιπλέον, αντίθετα με το δυαδικό μοντέλο της πρόκλησης, ούτε ο προκαλούμενος ήταν ενιαία υποκείμενο δράσης: οι ένοπλες ομάδες ήταν βαθιά διχασμένες ως προς το εύρος και τη χρήση της βίας, αλλά όχι λιγότερο διχασμένες απ' ό,τι οι αντίπαλοί τους: δεκαοχτώ κυβερνήσεις διαδέχτηκαν η μία την άλλη από το 1970 μέχρι το 1984, αντιπροσωπεύοντας τουλάχιστον εννέα συνδυασμούς κομμάτων, κανένα από τα οποία δεν ήταν σε θέση, από την πλευρά του, να δώσει μιαν μονοσήμαντη ερμηνεία της τρομοκρατίας.

Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε το παράδοξο που ενυπάρχει στην κρίσιμη διαδικασία της αμοιβαίας απόδοσης ταυτότητας η οποία συντελείται ανάμεσα σ' αυτόν που προκαλεί και σ' εκείνον που προκαλείται: αντίθετα με την συνηθισμένη λογική της πρόκλησης, τόσο οι ένοπλες ομάδες όσο και τα κόμματα αρνούνταν την νομιμότητα του αντιπάλου τους. Ωστόσο, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες επέδωκαν μιαν αναγνώριση εκ μέρους αυτών των ιδίων των κομμάτων τα οποία εκήρυσσαν παράνομα, και για τις αντιδράσεις των οποίων θα έπρεπε, λογικά, να αδιαφορούν. Από την πλευρά τους, τα κόμματα έπρεπε να δίνουν απαντήσεις αρκετά αποτελεσματικές για να καθησυχάζουν τους πολίτες, χωρίς ωστόσο να προσδίδουν ταυτόχρονα στους αιτουρούς της βίας ένα πολιτικό στάτους ημι-νομιμότητας ή μια ταυτότητα που θα μπορούσε να ευνοήσει την ένωση των αντιπάλων ενόπλων ομάδων.

Η χρεοκοπία της «μαζικής πολιτικής»

Η συγκεκριμένη εφαρμογή αυτών των κλειδιών ερμηνείας απαιτεί από τον συγγραφέα μιαν εξαιρετική γνώση των πηγών που αφορούν όχι μόνο τις τρομοκρατικές ομάδες, αλλά και όλους τους συνομιλητές τους, καθώς και την διαχρονική εξέλιξη της πολιτικής καθεμιάς από αυτές. Ο Moss ελέγχει αυτόν τον όγκο πληροφοριών, (δηλαδή, γνωρίζει όλες τις πλευρές της λειτουργίας του ιταλικού πολιτικού συστήματος κατά τη διάρκεια μιας από τις κρίσιμότερες περιόδους του) σχεδόν στο σύνολό τους και παρουσιάζει αυτή τη γνώση σε τριακόσιες σελίδες μιας σφιχτοδεμένης και πυκνότητας εννοιολογικά επιχειρηματολογίας: σελίδες που, ακόμα και αν δεν είναι όλες εξίσου πειστικές, προσφέρουν ωστόσο μια πληθώρα γόνιμων ιδεών και διεισδυτικών αναλύσεων, μια συνεχή πηγή

ερεθισμάτων και στοχασμών που κανένας ερευνητής ασχολούμενος με αυτό το θέμα δεν θα μπορέσει στο μέλλον να αγνοήσει.

Ο συγγραφέας αφιερώνει μικρό μόνο χώρο στην αφήγηση των γεγονότων, τα οποία υποθέτει γνωστά στον αναγνώστη. Ο Meade από την άλλη μεριά, διάλεξε την αντίθετη οπτική γωνία και παραθέτει στο βιβλίο του μια λεπτομερή περιγραφή της πορείας της κυριότερης αριστερής τρομοκρατικής οργάνωσης, των Ερυθρών Ταξιαρχιών, από την περίοδο εγώσής της, το 1968, μέχρι την ήττα και την εξουδετέρωσή της, στις αρχές της δεκαετίας του '80. Το βιβλίο σηρίζεται σε μια τεράστια εργασία τεκμηρίωσης, την οποία χειρίζεται με άνεση, και που, παρά κάποιες παραδρομές, συνθέτει μια καταγραφή βασικά ορθή και χρήσιμη, κυρίως γι' αυτούς που δεν γνωρίζουν καλά τα γεγονότα. Το ύφος του τον αδικεί, κυρίως στο πρώτο

μέρος, το οποίο είναι πολύ ανεκδοτικό και τείνει μερικές φορές προς το μελοδραματικό· το ίδιο ισχύει και για την αβασάνιστη επιλογή της συμβατικής ερμηνείας σύμφωνα με την οποία η τρομοκρατία είναι το προϊόν μιας γραμμικής εξέλιξης, που οδηγεί από τους αγώνες του 1968 και το «θερμό φθινόπωρο» στις αριστερές εξωκοινοβουλευτικές ομάδες και το σχηματισμό ενόπλων ομάδων.

Αυτήν ακριβώς την ερμηνεία αμφισβητεί ο Sidney Tagrow σε ένα δοκίμιο όπου επιχειρεί την ιστορική ανασύσταση των καταβολών της τρομοκρατίας, το οποίο δημοσιεύεται στον πρώτο τόμο της έρευνας του Ινστιτούτου Cattaneo. Ο Tagrow υποστηρίζει αντίθετα ότι υπάρχει μια σαφής τομή ανάμεσα στην τρομοκρατία, αφενός, και τους μαζικούς αγώνες και τις ένοπλες ομάδες, αφετέρου. Ο κύκλος των μεγάλων φοιτητικών και εργατικών κινητοποιήσεων διαρκεί από το 1967 μέχρι το 1969 και εξαντλείται πρακτικά ύστερα από την σφαγή της Piazza Fontana. Η τρομοκρατία (της αριστεράς, εξυπακουείται) δεν αποκτά αξιοσημείωτες διαστάσεις παρά μόνο μετά από το 1972 και φτάνει στο αποκορύφωμά της το 1978.

Το ζήτημα της σχέσης με την ιστορική εξωκοινοβουλευτική αριστερά είναι της ίδιας φύσεως: αντίθετα με τον κοινό τόπο σύμφωνα με τον οποίο η τρομοκρατία διατηρεί με αυτήν μια σχέση φυσικής συγγένειας, ο Tagrow ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο μία μόνο ομάδα αυτής της αριστεράς, η Potere Operaio (Εργατική Εξουσία), οδηγήθηκε απ' ευθείας στον ένοπλο αγώνα. Οι άλλες, η Il Manifesto (Το Μανιφέστο), η Avanguardia Operaia (Εργατική Πρωτοπορία) ακόμη και η ίδια η Lotta Operaia (Εργατικός Αγώνας) με όλες τις αμφιλογίες της, είχαν πολύ διαφορετική εξέλιξη και δεν αποτελούν πια παρά μια ανάμνηση την ώρα που η τρομοκρατία φτάνει στο απόγειό της. Εκκολλητήρια της τρομοκρατίας δεν ήταν αυτές οι ομάδες αλλά μικρές ημι-παράνομες οργανώσεις της δεύτερης γενιάς, οι αυτόνομες συσπειρώσεις, από τις οποίες προέρχονται τουλάχιστον τα δύο τρίτα των τρομοκρατικών ομάδων που κατέγραψε αυτή η έρευνα. Με λίγα λόγια, ο ένοπλος αγώνας, σύμφωνα με τον Tagrow, δεν είναι προέκταση της «πολιτικής των μαζών», αλλά συνέπεια της αποτυχίας αυτής της τελευταίας, τη στιγμή που όλες οι άλλες μορφές συλλογικής δράσης βρίσκονται σε παρακμή.

Η σπονδαιότητα των δικτύων αλληλεγγύης

Το δοκίμιο του Tagrow είναι ένα από τα λίγα του συλλογικού τόμου που εξέδωσε το Ινστιτούτο Cattaneo που δεν χρησιμοποιεί κατευθυντήριες συνεντεύξεις με τους στρατευμένους στην τρομοκρατία.

Σύμφωνα με το προαναφερθέν αίτημα να εμπλουτιστεί η εμπειρική γνώση του τρομοκρατικού φαινομένου και να δοθεί έμφαση στη μικρο-ανάλυση, το πρόγραμμα έρευνας του μπολονέζικου ινστιτούτου οργανώθηκε γύρω από την ανασύνθεση των βιογραφιών των δραστών του ένοπλου αγώνα, με βάση συνεντεύξεις χωρίς προκαθορισμένη δομή.

Πρόκειται για ένα μακρόπνοο πρόγραμμα, που ξεκίνησε γύρω στα 1987, και προβλέπει τη δημοσίευση πέντε τόμων, από τους οποίους οι παρουσιάζόμενοι εδώ είναι οι δύο πρώτοι. Οι συνεντεύξεις (πενήντα συνολικά) περιέχουν πολλά στοιχεία για τις κυριότερες πλευρές της βιογραφίας των στρατευμένων, από τα αίτια που τους ώθησαν να επιλέξουν τον αγώνα, μέχρι τα αίτια της διάλυσης των ομάδων (αυτό το τελευταίο θέμα πραγματεύεται το θαυμάσιο δοκίμιο του G.De Lutiis). Δεν είναι βέβαια δυνατόν να ακολουθήσουμε εδώ όλα τα νήματα αυτών των (ενίοτε ανατριχιαστικών) ανασυνθέσεων,

αλλά ένα τουλάχιστον θέμα επανέρχεται συχνά.

Σ' ένα μεγάλο μέρος των δοκιμίων – για παράδειγμα αυτά της D. Della Porta² και του C. Novaro – φαίνεται καθαρά η σημασία των φιλικών σχέσεων, των δικτύων αλληλεγγύης, του συναισθηματικού, με την ευρεία έννοια, παράγοντα για την διαμόρφωση του πνεύματος στρατεύσης (και αποστράτευσης) στους κόλπους των εξτρεμιστικών ομάδων και του ένοπλου αγώνα. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη θέση του Moss, σύμφωνα με την οποία, όπως είδαμε, η βασική ετερογένεια των Ιταλών τρομοκρατών στάθηκε εμπόδιο στη δημιουργία μιας κοινότητας που να αντλεί την ταυτότητά της και από άλλη πηγή εκτός από τον ένοπλο αγώνα. Θα πρέπει λοιπόν, αν τα δεδομένα αυτά είναι ακριβή, να γίνουν κάποιες αλλαγές στην προσέγγιση του Moss, λιγότερο όσον αφορά την δι-

εύρυνση της ανάλυσης της σημασίας της βίας και περισσότερο όσον αφορά τη μελέτη των σχέσεων στο εσωτερικό κάθε ομάδας.

Θα πρέπει, βέβαια, να περιμένουμε την έκδοση και των πέντε τόμων για να προβούμε σε μια συνολική αποτίμηση της έρευνας του Ινστιτούτου Cattaneo. Είναι ωστόσο φανερό ότι έρευνες όπως αυτή του Moss συμβάλλουν σημαντικά στην κάλυψη των κενών της επισημονικής γνώσης στα οποία αναφερθήκαμε στην αρχή του άρθρου μας.

Βέβαια πολλά προβλήματα παραμένουν ανοιχτά, όπως μια σαφώς επεξεργασμένη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες του εξτρεμισμού, του ένοπλου αγώνα και της τρομοκρατίας ή η χρησιμοποίηση κατάλληλων μέσων που να επιτρέπουν την ανάλυση της τρομοκρατίας της δεξιάς, στην οποία οι τόμοι του Ινστιτούτου Cattaneo αφιερώνουν δύο

μόνο δοκίμια. Αυτό όμως παραπέμπει σ' ένα γενικότερο πρόβλημα.

Η θεωρία της συνωμοσίας

Οι τρεις μελέτες που εξετάσαμε αρνούνται να θεωρήσουν την ιταλική τρομοκρατία ως αποκλειστικό προϊόν εθνικών ή διεθνών υπονομιτικών συνωμοσιών, ακόμα και όταν αναγνωρίζουν ότι παρόμοια φαινόμενα ήταν αναμφισβήτητα παρόντα. Στα πλαίσια της αντιπαράθεσης με τις τόσο διαδεδομένες και συχνά παράλογες εκδοχές της θεωρίας μιας συνωμοσίας με απροσδιόριστη εθνικότητα και γεωγραφική προέλευση, πρόκειται για μια θεμιτή επιλογή για όποιον θέλει να κάνει μια επιστημονική έρευνα βασισμένη αυστηρά σε εμπειρικά δεδομένα.

Ωστόσο, πολλά εμπειρικά δεδομένα, στην ιστορία της ιταλικής τρομοκρατίας, είναι ανησυχητικά, από αυτήν ακριβώς την άποψη, και οι πρόσφατες δηλώσεις του πρωθυπουργού σχετικά με την υπόθεση της Gladio (μια παράνομη οργάνωση του ΝΑΤΟ, που είχε ως θεωρητικό στόχο την αντίσταση σε μια εισβολή από την Ανατολική Ευρώπη, και η οποία στρατολόγησε πολλούς φασίστες και στρατευμένους της ριζοσπαστικής δεξιάς) φωτίζουν σκοτεινές ζώνες ακόμα πιο ανησυχητικές. Αυτό επιβεβαιώνει και πάλι την ανάγκη να ενσωματωθούν, κάποτε, σε ένα ενιαίο θεωρητικό σχήμα, οι σοβαρότερες έρευνες πάνω στις συνωμοσίες και

οι μελέτες των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών. Μέχρι να πραγματοποιηθεί μια τέτοια σύνθεση, ένα δεδομένο μοιάζει ωστόσο αδιαμφισβήτητο καθώς προκύπτει και από την ανάγνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων που περιλαμβάνονται στο τελευταίο κεφάλαιο του Moss («Cui Prodest?»): η κυριότερη συνέπεια της ιταλικής τρομοκρατίας πάνω στο πολιτικό σύστημα υπήρξε η παγίωση των ισορροπιών που προϋπήχαν. Και αυτό δεν αποτελεί ένα έλασσον δεδομένο του προβλήματος.

Μετάφραση από τα γαλλικά: Κατερίνα Κολλέτ

(Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης-

Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επιθεώρηση *Liber*, τεύχος 6, Δεκέμβριος 1990.

2. Το έργο της Donatella Della Porta, *Il terrorismo di sinistra*, Μπολόνια Il Mulino, 1990, κυκλοφόρησε πολύ αργά για να συμπεριληφθεί σ' αυτήν την παρουσίαση. Οι δύο τελευταίοι τόμοι, που περιέχουν την ιστορία της ζωής μιας σειράς στρατευμένων στον ένοπλο αγώνα είχαν προγραμματιστεί για το 1991.

